

האמנם נתקיימה עיר בשם תבור בימי הבית הראשון?

נרב נאמן

במאמר שהתפרסם לאחרונה ברבעון זה הצביע יואל אליצור על מציאותם של שני יישובים קדומים, הסמוכים זה לזה והנושאים שמות דומים (דבוריה וחורבת דבורה), על מורדות הר-תבור. דבוריה זוהתה מאז ראשית המחקר עם דברת המקראית, ואילו חורבת דבורה זוהתה על-ידי אליצור עם תבור, שלפי פירושו היה שמו של יישוב, שנתקיים במקום מימי הבית הראשון ועד סוף המאה השלישית לפנה"ס. לדעתו, תבור זו נזכרת שלוש פעמים במקורות: פעמיים במקרא (יהושע יט כב; דברי-הימים א, ו סב) ופעם אצל פוליביוס.¹ לאור הנטייה אצל חוקרים רבים לכפור בקיומה של העיר תבור בתקופת המקרא,² ראוי לבחון את שתי המובאות המקראיות, כדי לראות אם אכן יש טעם לנסות ולחפש עיר בשם זה באתר המוצע.

א. תיאור נחלת שבט יששכר (יהושע יט יז-כג) פותח במלים 'ויהי גבולם יזרעאלה', ולאחר מכן מופיעה שורה של ערים, המתוות את היקף הנחלה. כסיום התיאור, בפסוק כב, נאמר 'ופגע הגבול בתבור ושחצומה ובית שמש והיו תצאות גבולם הירדן'. הפועל 'פגע' חוזר ומופיע בתיאור נחלותיהם של שבטים נוספים (שם טז ז; יז י; יט יא, כו-כז, לד), ויש לבחון מקרוב את הצירופים שבהם הוא נזכר.

לתיאור נחלותיהם של שלושה משבטי הצפון (זבולון, אשר ונפתלי) מבנה אחד ומגובש: קו הגבול הדרומי שלהן יוצא מנקודה במרכז, פונה לכיוון אחד עד הגיעו לנקודה קיצונית, ואז 'שב הגבול' וחוזר לנקודת המוצא, וממשיך משם לכיוון ההפוך. במסגרת תיאורים אלה משולבים גם שמות ערים הנמצאות סמוך לגבול הנחלה או אף בעומקה. כך גבול זבולון יוצא משריד, פונה מערבה 'ופגע בדבשת ופגע אל הנחל אשר על-פני יקנעם; ושב משריד קדמה... (שם יט י-יב). גבול אשר יוצא מחלקת (ויהי גבולם <מחלקת>; האות מ"ם נשמטה בשל חזרתה בשתי מלים צמודות [הפלוגרפיה]), ולאחר שנמנית שורת ערים 'ופגע בכרמל הימה וכשיחור לבנת; ושב מזרח השמש... (שם יט כה-כז). ואילו גבול נפתלי יוצא 'מחלף מאלון בצעננים', ולאחר שנמנות ערים אחרות 'ויהי תצאתיו הירדן; ושב הגבול ימה... (שם יט לג-לד). בכל המקרים נמשך הגבול בכיוון אחד עד הגיעו לעצם גאוגרפי בולט (דבשת והנחל אשר על-פני יקנעם, הכרמל ושיחור לבנת, הירדן), ואז הוא פונה לכיוון המנוגד. הפועל 'פגע' מציין את מפגש הגבול עם עצם גאוגרפי זה, להוציא נהר-הירדן, הנזכר תמיד בתיאורי נחלות השבטים בצירוף עם הפועל 'צא' ונגזרותיו (שם

1 'אליצור, דבורה ודבוריה למרגלות התבור: לפשר השם הכפול ומקורותיו', קתדרה, 54 (טבת תש"ן), עמ' 3-16.
2 ראה הספרות המפורטת אצל אליצור (שם), עמ' 10, הערות 28-29.

טז ז; יח יט; יט כב, לג.³

שלוש פעמים נוספות נזכר הפועל 'פגע' בתיאורי הגבול של שבטי הצפון, והמושג במקרים אלה הוא נחלות השבטים: 'ופגע בזבלון' (שם יט כז); 'ופגע בזבלון מנגד ובאשר פגע מים' (שם יט לד). גם בתיאור נחלת שבט מנשה נזכר פועל זה באותו שימוש עצמו (שם יז י). ניתן אפוא לקבוע כבר בשלב זה כי הכתוב 'ופגע הגבול בתבור' בתיאור נחלת שבט יששכר (שם יט כב) מכוון להרחבת (השווה 'ופגע בכרמל'), והנחת אליצור שמדובר בעיר בשם תבור אינה תואמת את שימושי הפועל 'פגע' במובאות אלה.

עוד ראוי לעמוד על השימוש בפועל 'פגע' במסגרת תיאור הגבול שבין נחלת אפרים לנחלת מנשה (שם טז ז). במקום אחר ניסיתי להראות כי גבול זה הותווה מתחילה באופן הדומה לדרך התורייתם של גבולות שבטי הצפון: מנקודה מרכזית נמשך הגבול בכיוון אחד עד קצהו המזרחי (שם טז ו-ז), ולאחר מכן שב לנקודת המוצא, ונמשך עד לקצהו המערבי (שם יז ז-ט). אבל עריכה מאוחרת שיבשה את סדר הכתובים באופן שחלקו המזרחי של הגבול מופיע בתיאור הגבול הצפוני של אפרים, וחלקו המרכזי והמערבי מופיע בתיאור הגבול הדרומי של מנשה.⁴ נקודת המוצא לתיאור היא המכמתת (שם טז ו; יז ז), שיש לזהותה עם ג'בל כביר, הר נישא המתרומם מעל ואדי פרעה.⁵ מהמכמתת עבר הגבול מזרחה לאורך ואדי פרעה, 'ופגע ביריחו ויצא הירדן' (שם טז ז). יש להסב את תשומת-הלב לכתוב 'מירדן יריחו' בראשית תיאור הגבול הדרומי של בית יוסף (שם טז א),⁶ ומסתבר שלנקודה זו מכוון הכתוב בפסוק ז. כדי לדייק בתיאורו ציין המחבר שתי נקודות סמוכות (יריחו והירדן), ממש כפי שבתיאור גבול זבלון כתב 'ופגע בדבשת ופגע אל-הנחל אשר על-פני יקנעם' (שם יט יא). הסכימה התיאורית שלו חייבה אותו להשתמש בפועל 'יצא' בזיקה לירדן, ולכן הצמיד את הפועל 'פגע' לעיר הנזכרת קודם לכן.

ראינו כי התיאור באמצעות נקודת מוצא מרכזית, שממנה יוצא הגבול לצד אחד ולאחר מכן לצד האחר, משותף לשלושה משבטי הצפון (זבלון, אשר ונפתלי) וכן לגבול שבין אפרים ומנשה, וכי בתיאור נחלות שבטי הצפון (וכן בתיאור נחלות אפרים ומנשה, שם טז ו-ז;⁷ יז יא) ישנו שילוב של תיאור גבולות ורשימות ערים. האם עלינו להניח שרק בתיאור נחלת יששכר חרג מחבר תיאורי נחלות השבטים מדגם זה? יש לשים לב לכתוב ביהושע יט כב 'ופגע הגבול בתבור ושחצומה ובית שמש והיו תצאות גבולם הירדן'. מקום בשם שחצומה אינו ידוע משום מקור אחר ולשם יש צליל מוזר, לא שמי. לאור ההקבלות שהבאתי ניתן אולי להציע, בזהירות ובהסתייגות, כי בפסוק חל שיבוש קדום, וכי שיעורו המקורי של הכתוב היה 'ופגע הגבול בתבור ושכ! קדמה! בית שמש והיו תצאות גבולם הירדן'.⁸ בתיאור נחלת יששכר שולבו, לפי השערה זו, רשימת ערים וקטע גבול. מכל

3 חורג מכל אלה התיאור ביהושע יט לד 'וביהודה הירדן מזרח השמש'. נוסח המסורה במקום זה משוכש, ולאור מקבילות מתיאור גבולותיהם של יששכר (והיו תצאות גבולם הירדן, יהושע יט כב) ונפתלי (ויהי תצאתיו הירדן, שם יט לג) ניתן לשאול שמה המלה 'וביהודה' אינה אלא שיבוש של 'ויהי/והיו...'. להשערה שהשיבוש במקום זה נגרם כתוצאה מקיטוע מכוון של עורך, אשר השמיט את חתומו של דן הצפוני מן התיאור, ראה: N. Na'aman, *Borders and Districts in Biblical Historiography* (Jerusalem Biblical Studies, 4), Jerusalem 1986, pp. 46, 90.

4 נאמן (שם), עמ' 148.

5 נאמן (שם), עמ' 151-153.

6 לשחזור הנוסח המקורי של הפסוק ראה: נאמן (שם), עמ' 105, הערה 45, ושם ספרות נוספת.

7 לשילוב של תיאור גבול ורשימת ערים במסגרת נחלת שבט אפרים ראה: נאמן (שם), עמ' 151-158.

8 השווה: יהושע יט יב, וראה: נאמן (שם), עמ' 104, הערה 44.

מקום, ראוי להדגיש כי הזיהוי של תבור בפסוק זה בהר-תבור אינו מוטל בספק ואיננו מותנה בהצעת שחזור זו.

ב. ברשימת ערי הלויים בדברי-הימים א, ו סב נזכרות הערים רמונו ותבור כנחלת שבט זבולון. אליצור פתח את הדיון במובאה זו במלים הבאות: 'אין זה המקום להירש לשאלת היחס הספרותי וההיסטורי שבין שתי הרשימות, ולא למה שבינן לתיאור הנחלות'.⁹ נקיטת גישה 'מחקרית' מעין זו חותמת את הדיון עוד לפני ראשיתו, שהרי בפסוק נזכרת עיר בשם תבור, ולכאורה אין צורך בשום דיון נוסף כדי להוכיח שאכן נתקיימה בימי הבית הראשון. קורא תמים אף עשוי לחשוב ששרירות-לב היא מצד חוקרים לכפור בקיומה של העיר, הנזכרת באופן כה ברור. בניגוד לכך, נראה לי שניתן לכרר סוגיה זו אך ורק מתוך עיון ביחס הספרותי בין שתי הרשימות ובירור זיקתן לתיאור נחלות השבטים; דיון מבודד ברשימת ערי הלויים שבספר דברי-הימים עלול להוליך למסקנות מוטעות. בהסתמך על עיון בנוסח רשימות ערי הלויים ביהושע כא ובדברי-הימים א, ו, ובמיוחד על השוואת כתבי-היד של תרגום השבעים עם נוסח המסורה, הגיע ויליאם פ' אולברייט לשתי מסקנות: האחת, שלמעשה אין כאן אלא שתי גרסאות של רשימה אחת, והשנייה, שרק על-ידי השוואת כל הנוסחים וצירופם ימצא לנו מניין שלם של ערי הלויים ונוסח מתוקן של שמותיהן.¹⁰ מחקרים חדשים של תרגום השבעים הצביעו על עדיפותם של נוסחים רבים בתרגום השבעים לספר יהושע על-פני נוסח המסורה, וחיזקו את מסקנותיו של אולברייט בדבר חשיבותו של התרגום לחקר הנוסח ולביקורת הנוסח.¹¹ לדעת אולברייט, אין קרתה שבנחלת זבולון אלא כפל של קרתן הנמנית כנחלת נפתלי (יהושע כא לב), וברשימה המקורית נמנו יקנעם, רמון, נהלל ותבור (או ת. .).¹² לפי השערה אחרת, אין קרתה אלא שיבוש קדום של שם מקום אחר (קתן ?), אשר נוצר כתוצאה מהידרמות לשם העיר קרתן. הנזכרת ברשימת ערי הלויים של נפתלי, ואילו השם תבור בדברי-הימים א, ו סב נוצר, אולי, בעקבות הנסיון לתקן שם מקום שהשתבש בתהליך המסירה בכתב.¹³ במאמר שהוקדש לרשימת ערי הלויים ניסיתי להראות כי נוסח המסורה בדברי-הימים א, ו אינו אלא עיבוד של התיאור הקדום ביהושע כא, דבר המלמד על עדיפותו הברורה של התיאור ביהושע על-פני זה שבדברי-הימים, ועשוי לחזק את ההנחה בדבר משניותו של שם המקום תבור ברשימה.¹⁴ אף הבאתי

9 אליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 9.

10 W.F. Albright, 'The List of Levitic Cities', *Louis Ginzberg Jubilee Volume*, New York 1945, pp. 49-73.

11 א' רופא, 'סיומו של ספר יהושע לפי תרגום השבעים', שלמ"ק, ב (תשל"ז), עמ' 227-217; S. Holmes, *Joshua*, Cambridge 1914; H.M. Orlinsky, 'The Hebrew Vorlage of the Septuagint of the Book of Joshua', *Supplement to Vetus Testamentum* [=SVT], 17 (1969), pp. 187-195; A.G. Auld, 'Textual and Literary Studies of the Book of Joshua', *ZAW*, 90 (1978), pp. 412-417; idem, 'Joshua: The Hebrew and Greek Texts', *SVT*, 30 (1979), pp. 1-14; E. Tov, 'The Growth of the Book of Joshua in the Light of the Evidence of the LXX Translation', *Scripta Hierosolymitana*, 31 (1986), pp. 321-339; M. Anbar, 'La "reprise"', *VT*, 38 (1988), pp. 385-398, esp. p. 398.

12 אולברייט (לעיל, הערה 10), עמ' 64-65, 72-73, הערות ע-צ, ת.

13 לדיונים בשאלות אלה, ראה: ב' מור, 'לוי, ערי הלויים והכהנים', א"מ, ד, ירושלים תשכ"ג, טורים 479-481; אהרוני, ארץ ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 253; ו' קלאי, נחלות שבטי ישראל, ירושלים תשכ"ז, עמ' 401-402; נאמן (לעיל, הערה 3), עמ' 224, הערה 36.

14 נאמן (שם), עמ' 209-216.

ראיות לכך שהרשימה המקורית של ערי הלויים (48 ערים, 4 לכל שבט) מורכבת משני חלקים, שמוצאם וערכם למחקר ההיסטורי שונים בתכלית: רשימת שלושה-עשר בני אהרן שביהודה, שמעון ובנימין, המשקפת את המציאות בממלכת יהודה בסוף ימי הבית הראשון, ורשימת ערי תשעת השבטים האחרים, השאובה ישירות מתוך רשימת נחלות השבטים ומרשימת שש ערי המקלט.¹⁵ שמות ארבע ערי הלויים של שבט זבולון (יקנעם, רמון, נהלל, [כסלות] תבור; או יקנעם, קטתן [?], רמון נהלל) מופיעים בתיאור נחלת השבט (יהושע יט יא-טו), ולדעתי, לוקטו מתיאור זה בידי מחבר הרשימה. הזיקה ההדוקה בין תיאורי נחלות השבטים לרשימת ערי הלויים של תשעת השבטים, כולל רשימת ערי זבולון, מאששת את ההשקפה שעיר בשם תבור לא נתקיימה כלל בימי הבית הראשון, וכי תבור הנזכרת בדברי-הימים א, ו סב היא צורת שם מקוצרת של כסלות תבור או 'תיקון סופר' שיצא מקולמוסו של בעל דברי-הימים (או אף מקולמוסו של עורך מאוחר).

ג. עלינו לחזור כעת לנקודת המוצא של הדיון ולשאל כיצד נתקיימו במורדות הר-תבור שני מקומות בעלי שם דומה, הסמוכים זה לזה. עיון בממצא הארכאולוגי משני האתרים מראה שאין כל קושי להשיב על שאלה זו. בדבוריה נמצאו שרידים מתקופות הברזל ומן התקופה הרומית. הביזנטית והערבית, ואילו בחורבת דבורה עיקר היישוב היה בתקופות הפרסית וההלניסטית, שאחריהן לא נושבו עוד.¹⁶ ברור אפוא שיש באתר האחד מה שאין באחר ושני המקומות לא יושבו מעולם באותו פרק-זמן. היישוב דברת נתקיים כל ימי הבית הראשון, וחרב בסוף המאה השמינית לפנה"ס. במאמר שנתפרסם לאחרונה הצעתי לשחזר את שמה של העיר (בכתיב [ד]ברה) ברשימת ערי הגליל התחתון ושולי עמק-יזרעאל שכבש, בשנת 733/732 לפנה"ס, תגלת-פלאסר השלישי ותושביהן הוגלו על-ידי.¹⁷ בסקר שערך צבי גל בגליל התחתון התברר כי האזור התרוקן ממרבית יושביו בסוף המאה השמינית לפנה"ס, ובמשך תקופה ארוכה – המאה השביעית ואולי גם המאה השישית לפנה"ס – היה שםם ברובו.¹⁸ מסתבר שכך היה מצב הדברים גם בדברת, ובמועד לא ידוע, לאחר שנעזב המקום, נאחזו המתיישבים החדשים בחורבת דבורה, וכינוהו בשמו של האתר הקדום שחרב (אף כי גם זה שימר כמובן את שמו הקדום). ומשנעזבה חורבת דבורה, בתקופה ההלניסטית, שבו המתיישבים החדשים ונאחזו בדבוריה. אין מדובר אפוא בשני יישובים בעלי שמות שונים, אלא ביישוב אחד, שלפרק-זמן מסוים נדד, עם שמו, לאתר שכן. ולמותר לציין כי תופעת הנדידה של שם לאתר סמוך כה נפוצה עד שאינה צריכה ראיות.

לאור דיון זה ניתן להקשות גם על הפירוש של אליצור למובאה מספרו של פוליביוס, שהרי פירושו נסמך במידה רבה על ההנחה שחורבת דבורה נשאה את השם תבור מימי הבית הראשון ועד המאה השלישית לפנה"ס. האם אטביריון זו היתה רק ביצור אסטרטגי על ראש ההר, בדומה למה שתיאר יוספוס פלוויוס לגבי זמנו, ולא פוליס, כפי שכתב פוליביוס? או שמא התכוון פוליביוס לדבריתה/דברת (חורבת דבורה), ומחוסר ידיעה כינה אותה בשמו של ההר אטביריון? יהיה הפתרון אשר יהיה, ספק אם יש בעדות זו משום ראיה מוצקה לקיומה של עיר בשם תבור על מורדות הר-תבור במאה השלישית לפנה"ס, ומכל מקום, אין יסוד להנחה שעיר בשם זה נתקיימה ב'תקופת המקרא'.

15 נאמן (שם), עמ' 216-236; הנ"ל, 'עיון מחדש ברשימת ערי הלויים', ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 237-252.
 16 אליצור (לעיל, הערה 1), עמ' 6, 13.
 17 נ' נאמן, 'שינויי אוכלוסין בארץ-ישראל בעקבות ההגליות האשוריות', קתדרה, 54 (טבת תש"ן), עמ' 47-48.
 18 צ' גל, 'הגליל התחתון בתקופת הברזל', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 116.

תגובה

יואל אליצור

נדב נאמן כותב בהארתו למאמרי: 'קורא תמים אף עשוי לחשוב ששרירות-לב היא מצד חוקרים לכפור בקיומה של העיר הנזכרת באופן כה ברור'. אני מבקש לומר כמה מלים לטובת 'קורא תמים' זה. במאמרי הוספתי לדיון המקראי את ההסתייגות — 'אין זה המקום להידרש לשאלת היחס הספרותי וההיסטורי שבין הרשימות' וכו',¹ לא מפני שרציתי להעלים משהו. עניין ערי הלוויים הוא מן הנושאים שהעסיקו מאוד את חוקרי המקרא, ורב הוא מספר המחקרים שהוקדשו לנושא זה.

ההשערות ההיסטוריות השונות מבוססות לעתים קרובות — במקרה זה כבמקרים אחרים — על השקפות כלליות של בעליהן בשאלות מרכזיות המנסרות בעולמו של חקר המקרא, ואין לפחד שהמהלכים, שניתנו להשערה זו או אחרת, מושפעים לפעמים מכוח הסמכות של חוקר מפורסם שאמרה. בנדרן שלפנינו חשובה שאלת המשקל שנותנים לנוסחאות השבעים בהשוואה לנוסח המסורה. הקירבה היתרה, באופן יחסי, שבין שתי רשימות ערי הלוויים בנוסחאות השבעים נתפרשה לווייליאם פ' אולברייט כעדות לנוסחה ראשונית יותר של שתי הנוסחאות הללו, אשר המקור ספרותי אחד לשתיהן, ודעה זו מצוטטת כיום ביותר.² אך לפי דעתו של יחזקאל קוטשר, המבוססת על שיקולים לשוניים, סביר יותר במקרה כגון זה שהמצע העברי המשתקף מתוך השבעים היה נוסח סובסטנדרטי, שנולד במאוחר, מתוך רצון להשוות במידת האפשר בין שתי המקבילות.³

הוא הדין לגבי הצעות לתיקון הטקסט. לנאמן ברור למעלה מכל ספק ש'תבור' שבדברי הימים צריכה תיקון ואינה מקורית, ואילו את 'ושחצומה' / 'ושחצימה' הוא מגיה רק בדרך השערה, שאינה מחייבת, ל'ושב קדמה'. על-פי השבעים אפשר לתקן את 'ושחצימה' ל'ושחלים' ואולברייט משחזר על-פי השבעים 'ושחצים וימה'.⁴

1 ראה במאמרי: 'דבורה ודבוריה למרגלות התבור: לפשר השם הכפול ומקורותיו', קתדרה, 54 (טבת תש"ן), עמ' 9.

2 ראה: W.F. Albright, 'The List of Levitic Cities', *Louis Ginzberg Jubilee Volume*, New York 1945, pp. 49-73.

3 "קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 46-65, ובמיוחד עמ' 54-57.

4 ראה: "אהרונני, שחצימה, א"מ, ז, ירושלים 1976, עמ' 623.

הצד השווה שבכל ההשערות הוא שאינן אלא השערות, וקשה לשכנע את הכל להסכים על אחת מהן, קל וחומר על מכלול השערות, שעליו צריכה להתבסס הצעת זיהוי. משום כך סברתי שכנקודת מוצא הטוב ביותר הוא לתת לספרי התנ"ך כפי שהם לפנינו לדבר בעד עצמם; לנתח מה בדיוק הם אומרים, ולהקביל זאת למקורות קדומים ולנתונים גאוגרפיים וארכאולוגיים.

מתוך הסתכלות זו למדתי:

א. בדברי הימים א, ו בטקסט כפי שהוא לפנינו — כולל נוסח כ"י A של תרגום השבעים והמשתקף מנוסח כ"י B שלו מוזכרת בפירוש העיר תבור (בצד דברת, שהיא עיר אחרת).
ב. יהושע יט מציג לפי פשוטו עיר בשם 'תבור' (בדומה לשחצימה ובית-שמש הצמודות לה, וכך עולה גם מתוך המניין המסכם. אמנם, במניינים מסכמים ברשימות שבספר יהושע יש קשיים לפעמים, אבל נקודת המוצא צריכה להיות ש'ערים שש עשרה' הן שש-עשרה ערים, אלא-אם-כן הוכח אחרת).

ג. פוליביוס הכיר עיר בשם Atabyrion למרגלות (כך פירשתי והבאתי ראיות לדבר) הר דמוי-שד, וסיפר על כיבושה בשנת 218 לפנה"ס.

ניתוח של קווי הגבול של זבולון ויששכר ביהושע, מניית העיר בדברי הימים בין ערי זבולון, מפת השטח והממצאים באתרים השונים בהר-תבור ובסביבתו — כל אלה הובילו לזיהויה של חורבת דבורה עם 'תבור'.

עד כאן במישור המתודולוגי. לעצם ניתוח הכתובים, נאמן מצביע על מאפיין חשוב של מינוח, שלא הייתי מודע לו בעת כתיבת המאמר, ואין ספק שיש בו כדי להעשיר את הדיון — שימושי הפועל 'פגע'. בהקשר של קו גאוגרפי כל אזכורי הפועל הזה, תשעה במספר, הם בפרקי הנחלות ביהושע, מהם ארבעה מתייחסים לנחלות שבט שכן (יז י; יט כז; יט לד X 2), ושלושה לעצמים טופוגרפיים בולטים (יט יא X 2; יט כו). מכך מסיק נאמן, שגם 'ופגע בתבור' פירושו בהר-תבור כמו 'ופגע בכרמל'. ועוד, בשני הפסוקים שבהם מדובר ב'פגיעה' בעצמים טופוגרפיים, ממשיך הכתוב 'ושב (קדמה) מזרח השמש', ומחזיר אותנו לנקודת האמצע, שממנה מתחיל הקו לשני הצדדים בדומה לשיטה המיוחדת של תיאור נחלות שבטי הצפון ובני יוסף, ומכאן שההקשר מוביל לתיקון 'ושחצימה' ל'ושב קדמה'. נאמן מוסיף שעיקר טענתו, שתבור בפסוק זה פירושו הר-תבור, איננו מבוסס בהכרח על תיקון זה אלא על עצם השימוש ב'ופגע'. עד כאן דבריו.

אכן, ההבחנה ב'ופגע' ובהיקרויותיו היא בלי ספק מאירת עיניים, ומעתה אי אפשר להתעלם ממנה, אבל נדמה לי שאין היא סותרת את המהלך שלי, אלא נותנת בו היבט חדש. כיצד? החלק הפחות מבוסס שבדברי נאמן — והוא עצמו מדגיש את הדבר — הוא ההגהה 'ושב קדמה'. זאת משום שאין לתיקון זה סיוע בשום עד מעדי הנוסח הידועים, ואף אין דבר מתמיה לא בשם מקום כ'שחצימה', הגזור משורש שח"ץ — שורש המוכר בשפות השמיות ובעברית בכלל זה — ולא בסיומת הרבים (או, בניקוד אחר — הזוגי) שלו עם הה"א הנוספת. אם ניקח את הפסוק כפי שהוא בלא ההגהה, הרי הוא דומה במבנהו ל'טז ז — 'ופגע ביריחו ויצא הירדן', ובריבוי המושאים שבו לייט כז, שבו הפועל 'ופגע' מתייחס בפסוק כז לכמה מושאים — 'זבולון', 'גי יפתח-אל צפונה', 'בית העמק ונעיאל', כמו כאן — 'תבור ושחצימה ובית שמש'. נראה אפוא שלפנינו שני מקרים שבהם 'ופגע' מתייחס לשמות ערים. אלא שבהסתמך על רוב המקרים של 'ופגע' מסתבר להניח שגם בשמות הערים הללו הכוונה לתחום טריטוריאלי, שנכללים בו עיר ושדה העיר.

במקרה של יריחו השימוש הכפול ב'יריחו' במוכּן 'ארץ יריחו' ו'העיר יריחו' ידוע ומוכּר בספר יהושע,⁵ ונראה שהוא הדין לשמות שבפסקונו — תבור ושחצימה ובית שמש. מכאן אפשר לשער, בסופו־של־דבר, ש'תבור' שביהושע יט כב הוא כמו 'יריחו' שם דר־תפקידי, שם עיר ושם טריטוריה, והטריטוריה עיקרה, כמוכּן, ההר הנישא. 'ופגע' מדגיש את הטריטוריה, ואילו 'ערים שש עשרה' — את העיר. על הבנה מחודדת זו של הכתוב, עלי להודות לפרופ' נאמן.

5 ראו את הארץ ואת יריחו (יהושע ב א), 'בקצה מזרח יריחו' (שם ד יט), 'זיהי בהיות יהושע ביריחו' (שם ה יג), 'יריחו סוגרת ומסוגרת' (שם ו א), 'מלך יריחו אחד' (שם, יב ט). ראה מאמרי: 'התפיסה הטריטוריאלית בכפר הערבי ובגיאוגרפיה המקראית', ד' ארליך (עורך), לפני אפרים ובנימין, ירושלים תשמ"ה, עמ' 11-17.

הארות והערות

ייצור הסיד לאמות־המים בצפון מדבר־יהודה

יוסי שפנייר

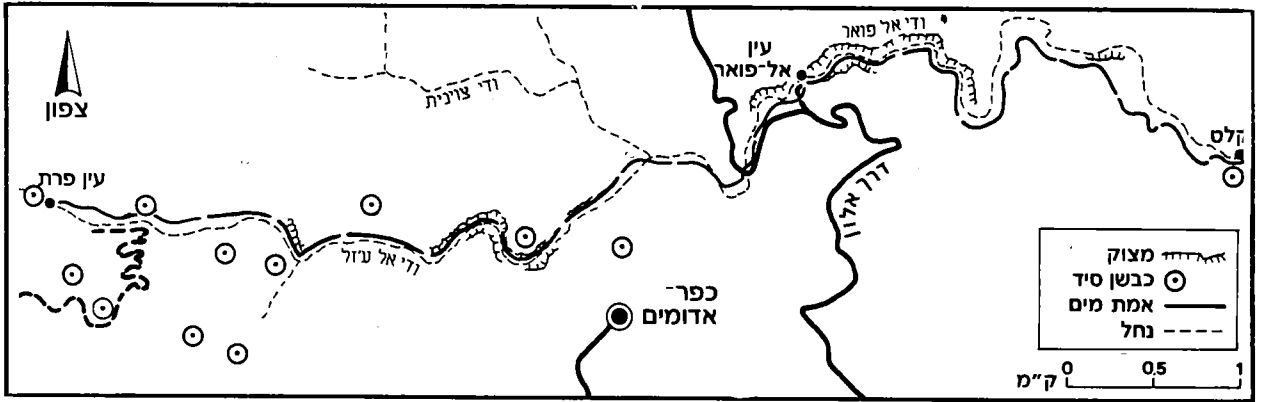
השימוש בכבשן הסיד הוא כנראה קדום מאוד. יש סימנים לכך שכבר בתקופה הניאוליתית (8000-4500 לפנה"ס) השתמשו בסיד לצורך טיוח קירות ורצפות של בתים; הדבר עולה מחפירות שנערכו באתרים בני אותה תקופה.¹

ההיסטוריון הנודע מרקוס קטו (234-149 לפנה"ס), כבר כתב אודות בנייה והפעלה של כבשן.² יש חוקרים כויליאם אולברייט ויוחנן אהרוני,³ הרואים את אחת הסיבות להתנחלות של בני־

1 גרפינקל, 'מוצרי גיר שרוף ומורכבות חברתית בכפר הניאוליתי', ג' גלעד (עורך), ארכיאולוגיה, 1 (תשמ"ו), עמ' 33-39. במאמר זה מראה הכותב שבמבנים בני התקופה הניאוליתית היה שימוש בסיד. על־פי תפוצת הסיד במבנים שונים הוא מנסה ללמוד על הארגון החברתי של היישובים, בהתבססו על כך שלייצור סיד נדרשו תיאום ושיתוף מסוימים בין אנשי היישוב.

2 Cato, *On Agriculture*, ed. W.D. Hooper & H.B. Ash, London 1967, pp. 55-57

3 אהרוני, ארץ־ישראל בתקופת המקרא, מהדורה מתוקנת בעריכת " אפעל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 150.

אמות מים וכבשני סיד
בנחל-פרת

ישראל בהר בשימוש האינטנסיבי שעשו בסיד. אולם אף חוקרים אלה לא עסקו בחקר הכבשנים עצמם. במבוא לספר 'אדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם' נאמר:

תהליך השריפה של אבן הגיר לסיד שרוף, ערבוב תוצר השריפה עם מים, 'כיבוי הסיד' וקבלת סיד שהוא חומר מילוט בעל כושר ליכוד רב, היה ידוע מימי בית ראשון. נושא זה עדיין לא נחקר כראוי, בעיקר בכל הקשור לקביעת תאריך התחלת השימוש בשיטה זו, ההרכב של התערובת... וכן השימושים השונים שנעשו בחומר זה.⁴

מאז כתיבת שורות אלו נערכו מספר עבודות שדה, ונביא כאן את העולה מעבודת שדה שנערכה בצפון מדבר-יהודה.⁵

סיד לאמת המים בנחל-פרת

יוסף פורת, העוסק בחקר החקלאות של האזורים השחונים בארץ-ישראל, נדרש גם לנושא של טיוח אמות-המים בטיח סיד.⁶ ממחקריו עולה שבבקעת-הירדן ובמדבר-יהודה הצפוני ישנן אמות-מים, ששימשו את תושבי האזור החל מהתקופה החשמונאית.

בצפון מדבר-יהודה אנו מבחינים היטב בכבשנים, ששייכותם למערכת אמות-המים כמעט ודאית. אין ספק ששימוש רב באמות-המים במדבר — שימוש שעליו הצביע פורת — הצריך כמות גדולה מאוד של סיד. סיד זה יוצר, לדעתנו, בסמוך לאמות, וזאת על-מנת להקל על העוסקים

4 ר' רייך, 'חומר בנייה ואלמנטים אדריכליים בעולם העתיק', ח' כנשטיין ואחרים (עורכים), האדריכלות בארץ-ישראל בימי קדם, ירושלים תשמ"ז, עמ' 9.

5 חוקרים שונים, העוסקים בתרבות התומרית של ארץ-ישראל, עסקו בחקר כבשני הסיד בארץ-ישראל, ראה: T. Canaan, *The Palestinian Arab House: The Architecture and Folklore*, Jerusalem 1933, pp. 21-30; וכן: ש' אביצור, אדם ועמלו: אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בארץ-ישראל, ירושלים תשל"ו, עמ' 130-128; א' כהן, 'תעשיית הסיד בעבר', טבע וארץ, יד 5-6 (1972), עמ' 200; י' שפנייר, 'כבשן הסיד: מקורות וראליה', חלמי"ש, 7 (תשמ"ט), עמ' 9-26; א' ששון, 'יצור סיד בארץ-ישראל בשלהי בית שני, המשנה והתלמוד', חיבור לשם קבלת תואר מוסמך של המחלקה ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת בראלן, רמת-גן תש"ן.

6 י' פורת, 'הפיתוח החקלאי של האזורים השחונים בימי בית הורדוס — המשכיות או חידושים', קתדרה, 53 (תשרי תש"ן), עמ' 13-25 ושם הערה 11; הנ"ל, 'חקלאות השלחין ביריחו ועין גדי בתקופת הבית השני (המאה

- במלאכה. ואכן, מעיון במפת תפוצת הכבשנים באזור (ראה איור) מתברר שהכבשנים, שבהם, כנראה, ייצרו את הטיח לאמות, היו פרוסים בקירבתן.
בעבודות סקר, שערכנו בנושא זה בשנים האחרונות,⁷ העלינו כמה מאפיינים לאותם כבשנים:
- א. הכבשנים לא נמצאים בראשי ההרים, אלא במדרונות מתונים או בערוצי ואדיות, במקום שבו הרוח נושבת תדיר.
 - ב. רוב פתחי כניסת האוויר פונים לכיוון מערב וצפון-מערב, כיוון שממנו באה הרוח באופן תדיר.
 - ג. לא נמצאו מחצבות, שמהן הובאו האבנים ליצירת הכבשן, וכנראה השתמשו באבנים שהיו פזורות סביב, והתאימו אותן לבניית הכבשן.
 - ד. חומר הבעירה היה ודאי סירה קוצנית ושיחים מעוצים הגדלים באזור, חומרים ששימשו לצרכים אלה עד הדורות האחרונים.
 - ה. גם מבנה הכבשן וטכניקת הפקת הסיד, כנראה, לא השתנו באופן משמעותי מתקופות קדומות יותר.⁸
 - ו. כמות הכבשנים הולכת ומתמעטת ככל שיורדים מזרחה, כנראה בגלל התמעטות חומר הבעירה.
- בשלב זה לא נראית סיבה הגיונית לפריסת הכבשנים בשטח, מלבד מיעוטם במזרח לעומת המערב, כפי שציינו בסעיף הקודם.⁹ עיון במפת הכבשנים הצמודים לאמת-המים שבין המעינות עין-פרה לעין-קלט בנחל פרת מחזק את העולה מן המחקר בדבר הצורך בכמות רבה של סיד לטיוח האמנת וייצורו בסמוך למקום השימוש בו.¹⁰

7 השנייה לפני הספירה — המאה הראשונה לספירה), 'א' אופנהיימר, 'א' כשר וא' רפפורט (עורכים), אדם ואדמה בארץ ישראל הקדומה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 127-141; הנ"ל, 'אמות המים הקדומות בואדי קלט', ז"ח ארליך (עורך), שומרון ובנימין, עפרה תשמ"ז, עמ' 91-99; וכן ראה: הנ"ל, 'טיח באמות מים', ד' עמית, 'הירשפלד ו' פטריך (עורכים), אמות המים הקדומות בארץ ישראל, ירושלים 1989, עמ' 69-76, 229-242.

8 בסקר כבשני סיד באזור ההר והמדבר משתתפים צוותים מבתי-ספר שדה בעפרה ובקעת-הירדן; הם עוסקים בכך מאז 1986 בניהולו של כותב שורות אלו.

9 השווה: S. Gibson, 'Lime Kiln Kilns in North-East Jerusalem', *PEFQS*, 116 (1984), pp. 94-102.

10 גיבסון עוסק בכבשנים דומים, שתוארכו לתקופת הברזל.

7 עוד הבחנו בסקר בכך שהכבשנים מצויים בתחום סלעי הגיר, הדולומיט והקירטון מתקופת הסנון והטורון ותצורת מנוחה ובעינה, וכן שקוטר הכבשנים בממוצע 3.9 מ' ועומקם כ-1.7 מ'.

10 דוגמאות נוספות לכבשנים בסמיכות לאמות-מים מצאנו בואדי שיח' אד-דבע מערבית למכלול ארמונות החורף ביריחו נ.צ. 1406: 1905, וגם שם הקשרו של הכבשן לאמת-המים ולמכלול ארמונות החורף ברור. בעיה מרכזית בחקר כבשני הסיד היא תארוכם, כיוון שבדרך-כלל אין בהם שרידים, שמהם ניתן ללמוד על עברם, וכיוון שהשיטה לא נשתנתה כמעט בין התקופות השונות. אולם, במקרה זה של נחל-פרת אין ספק, לדעתי, בקשר שבינם לבין האמה. המשך מחקרנו עוסק בפריסת הכבשנים באזור המדבר והקשרם למבנים היסטוריים שתאריכם ידוע. עם התקדמות מחקר זה נוכל לתארך ביתר קלות שרידי תעשייה זו, שהיתה מרכיב חשוב ביכולת ניצול המים במדבר.

ה'מחרישה' – מה היא אומרת?

יהודה זיו

במאמרו על הפנקס של 'חבורה יישוב ארץ-ישראל על-ידי עבודת אדמה', שהוקמה במוינשט שברומניה בשנת תרמ"א,¹ עמד אברהם גרוסמן על כך ש'חברי האגודה הונעו בעיקר-של-דבר על-ידי רגש דתי-לאומי... מכאן בחירת ט"ו באב כתאריך לייסוד החבורה, ומכאן ההזדקקות לתיבות ומשפטים סמליים שמניינם עולה לתאריך שנת ייסוד החבורה.² ואמנם, בעמוד השער של הפנקס מצוין 'פה מוינעשט, שנת אמת וצדק לפ"ק', שבגימטריה הריהי שנת תרמ"א.³ הסיימת 'לפ"ק' ('לפרט קטן') מלמדת, כידוע, על מניין השנים לבריאת העולם, כמקובל עלינו, שהובא ללא ציון האלפים.

גם בשער חלקו השני של פנקס ה'חבורה'⁴ חוזר ציון השנה על דרך הגימטריה, הפעם בנוסח אחר – 'שנת ישובא דארעא טבא בלבא לפ"ק'. אך הסכום העולה מצירוף ערכי האותיות כאן הוא 642, לאמור, שנת תרמ"ב.⁵

כדברי המחבר,⁶ 'משפטים סמליים לציון תאריכים' הולמים את 'אישיותו הרומנטית של שו"ב', כעל הפנקס. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בגימטריה שלישית, שגרוסמן לא עמד עליה במאמרו. בסיום נוסח א' של התקנון⁷ אפשר לקרוא כי 'החבורה נוסדה יום ד' חמשה עשר לחודש מ"א [=מנחם אב] יום שהי' [ה] בו יום טוב לישראל'.⁸ מעל אותיותיהן של שלוש התיבות האחרונות (למעט ב' של 'טוב' וא' של 'לישראל') סומנו נקודות, המלמדות על גימטריה. ואכן, גם מצירוף ערכי המנוקדות שבאותיות הללו מתקבל הסכום 641, כלומר, שנת תרמ"א. נראה כי כדי להסב את תשומת-הלב לגימטריה מתוחכמת זו, הוסיף לימים מישהו (ואולי דויד שו"ב עצמו), בכתב-יד משמאל לשורה האחרונה של נוסח א', 'תרמ"א לפרט [קטן]', תוספת, הנראית בכירור אף בתצלום.

- 1 א' גרוסמן, 'הפנקס של "חבורה יישוב ארץ-ישראל על-ידי עבודת אדמה", מוינשט, תרמ"א (1881)', קתדרה, 54 (טבת תש"ן), עמ' 81-91.
- 2 שם, עמ' 87.
- 3 שם, עמ' 82 והערה 6.
- 4 ראה תצלומו שם, עמ' 83.
- 5 שם, עמ' 84 והערה 16.
- 6 שם, עמ' 84 והערה 13.
- 7 ראה תצלומו שם, עמ' 89.
- 8 נוסח זה מתייחס לנאמר: 'לא היו ימים טובים לישראל כט"ו באב וכיום-הכיפורים' (משנה, תענית ד ח).

גרוסמן קובע כי 'זמן הכתיבה [של הפנקס] הוא ראשית שנת תרמ"ב'⁹ — כשהוא נסמך על שתי ראיות מן החוץ. לדברי המחבר, שעררו הראשי של הפנקס מעוטר בחותמות האגודה,¹⁰ והן הוטבעו אף בשער חלקו השני,¹¹ כעולה גם מתצלומו המובא בגוף המאמר. בחותמת העברית, המובאת בתצלום, מצוירים מחרשה ומגל, ואף כתוב מעליהם 'מחרישה ומגל לפרט', ומצוינת השנה — 1881.¹² בתוספת עץ-פרי לשמאלם מצוירים הכלים הללו גם בראש דף השער שבתצלום — ואותו נוסח כתובת חוזר אף שם, הפעם מתחת לציור.

גרוסמן מוסיף כי המחרשה והמגל שימשו כסמל האגודה,¹³ אך אין הוא נותן את דעתו לשאלה מדוע נכתבה התיבה 'מחרישה' בכתיב מלא, שלא כדיון, בשער של החלק השני ואף בחותמות שהוטבעו עליו. ההסבר לכך נערך בנקודות המופיעות בחותמת מעל אותיות התיבות 'מחרישה ומגל' ומלמדות גם כאן על גימטריה. הסיומת 'לפרט [קטן]' — בחותמת ואף מתחת לציור המעטר את ראש השער — מרמזת כי זו גימטריה של ציון השנה. מתברר שסמל האגודה מתוחכם היה להפליא; בעוד המחרשה והמגל כשלעצמם מסמלים את הכמיהה לשוב אל עבודת האדמה — כמיהה הבאה לידי ביטוי גם בשמה המסורבל של ה'חבורה' — עולה צירוף ערכי אותיותיהן של שתי תיבות אלה בגימטריה (ולפיכך נכתב 'מחרישה' בכתיב מלא) לכדי 642, תרמ"ב.

בעוד הלוח הכללי עומד עדיין בשלהי 1881, ככתוב בחותמת, היתה השנה העברית תרמ"ב, אם-כי לא יאוחר מיום "ט בכסלו תרמ"ב, מועד נסיעתו של דויד שר"ב לארץ-ישראל.¹⁴ אם, כדברי גרוסמן,¹⁵ מעטרת החותמת העברית אף את עמוד השער הראשי של הפנקס, הרי היא עצמה מלמדת, כי גם כתיבת חלקו הראשון זמנה תחילת תרמ"ב,¹⁶ אף כי מצוינת בו 'שנת אמת וצדק לפ"ק', שלכאורה הריהי שנת תרמ"א.

9 שם, עמ' 86.

10 שם, עמ' 82-83.

11 שם, עמ' 84.

12 וראה גם שם, עמ' 83, הערה 7.

13 שם, עמ' 84.

14 שם, עמ' 86.

15 ראה לעיל, הערה 10.

16 אלא אם כן נתוספו החותמות על עמוד השער לאחר זמן, משהושלמה מלאכת עשייתן, שהרי מיום ייסוד האגודה, "ט באב תרמ"א, לא נותרו אלא חודש ומחצה בלבד עד ראש-השנה תרמ"ב.

האם ביטול בכל מחיר?

אורי שפר

יוסי בן-ארצי יצא נגד הצעתי לראות בנחלת-יהודה מושב-עובדים.¹ חלק מהמתיישבים הראשונים בנחלת-יהודה עמדו על קיום העקרונות, הידועים כעקרונות של מושב-העובדים, כבר ביום העלייה על הקרקע. למספר המתיישבים אין חשיבות בהקשר זה, אולם היכן מצא בן-ארצי ברשימתי כי רק 4 משפחות קיבלו דרך זו מיד ועל כל פרטיה?² זה היה אמנם מספרם של יוצאי 'קבוצת הירקנים'. אולם גם בין פועלי המושבות³ היו שאימצו את העקרונות כבר בעת צירופם לרשימת המתיישבים.

שתי נקודות העולות מדבריו של בן-ארצי טעונות הסבר:

א. מתוך אילוצים שונים הוקמו גם בשנות השלושים מושבי-עובדים, אשר הקרקעות שניתנו להם ביום עלייתם להתיישבות לא הספיקו לפיתוח משק. יישובים אלה נחשבו על דעת הכל למושבי-עובדים, וזאת על-פי הכוונות של המתיישבים והגדרתם את התיישבותם. לרבים מאוד ממושבי-עובדים אלה לא נוספו גם מאוחר יותר שטחי קרקע, והם מושבי-עובדים שחבריהם המשיכו לעבוד כשכירים בחוץ.⁴

ב. כבר שנות העשרים, אחר ייסודה של נהלל, הוקמו מושבי-עובדים שלגביהם ידעו מלכתחילה שלאחדות מהמשפחות יש אדמות פרטיות והן אינן חלק מ'מושב-העובדים'. בכלפוריה, למשל, תוכנן שמחצית מן המתיישבים יהיו 'מושבה'. ואגב, במושבים אלה יש עד היום ספיחים של שילוב זה. אחד מחברי כלפוריה הגדיר אותה כ'אנדרווגינוס'.⁵

ג. לאותו תחום של ויכוח נוגע גם הוויכוח על הראשוניות בין פתח-תקווה לראשון-לציון, כמו-כן עולה השאלה אם היתה דגניה קבוצה, לפי המינוח המקובל, כבר בשנת 1909, והרי למעלה משנתיים למן ייסודה היא לא היתה קבוצת התיישבות אלא קבוצה קבלנית. יתרה מזאת, שעה

1 ראה: "בן-ארצי, 'חידוש בכל מחיר', קתדרה, 55 (ניסן תש"ן), עמ' 183-184; א' שפר, 'מושבי-עובדים בנחלת-יהודה (תרע"ג-1913)', קתדרה, 53 (תשרי תש"ן), עמ' 85-106.

2 בן-ארצי (שם), עמ' 183.

3 שפר (שם), עמ' 91, הערה 22.

4 ראה: ג' חנוך (עורך), חמישים כפרים: חמישים מושבי-עובדים בא"י, תל-אביב תש"ו, עמ' 81 (כפר-חיים), עמ' 91 (עין-עירון), עמ' 120 (בצרון), עמ' 145 (עין-ורד) והרשימה עוד ארוכה; א' שפר, חמישים שנה ועוד... לחידוש ההתיישבות היהודית בגבעות טבעון (חטיבה ראשונה), טבעון תשמ"ח, עמ' 14-20; מ' קרניאלי, 'אלרואי', י' וא' שפר (עורכים), גבעות אלונים טבעון: נוף ואדם, תל-אביב 1990, עמ' 133-137.

5 ראה: א' שפר, מרחביה: סיפורו של מושב, תל-אביב תש"ם, עמ' 62 ועוד; הנ"ל, 'לתולדותיה של כלפוריה', קתדרה, 24 (תמוז תשמ"ב), עמ' 188, 189.

שהיתה לקבוצת התיישבות⁶, כבר לא היו ראשוניה במקום. על אף זאת מונים וגם חוגגים את ימיה של קבוצת דגניה מיום עליית הראשוניים על הקרקע. על כן, לא חידוש בכל מחיר אלא מתוך שיקול-דעת והכרת כל העובדות. בנחלת-יהודה היה כבר בשנת 1913 גם מושב-עובדים, ואין הדבר מפחית כהוא-זה מגודל תפקידו של א"ל יפה בהתפתחותו של מושב-העובדים בתקופה שלאחר מלחמת-העולם הראשונה.

6 ראה: ש' דיין, חצי יובלה של דגניה, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 56, ה' ניר, 'איש ודגניה לו', קתדרה, 29 (תשרי תשמ"ד), עמ' 63; "קניאל, 'הוויכוח בין פתח-תקוה לראשון-לציון על הראשוניות בהתיישבות ומשמעותו ההיסטורית', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 26-53.

תיקוני טעויות והארות

- קתדרה 56, עמ' 51 בכתובית, יהודית ומשה מונטיפיורי.
עמ' 113, שורה 14 מלמעלה, הקרן הקיימת אמורה היתה לפעול להעברת כל השטח לבעלותה הבלעדית המלאה.
עמ' 113, בהערה 18, הסותר יצחק יהודה כהן מירושלים.
עמ' 114, בכתובית, פנחס מרגלית (1886-1957).
עמ' 124, בכתובית, בית הכומר הגרמני באדמות בית אומאר, לימים מקומה של קבוצת כפר-עציון.
עמ' 133, בכתובית, כפר עציון בשנות הארבעים.
עמ' 140, בכתובית, 24 בינואר 1938.
קתדרה 57, עמ' 29, שורה 11 מלמטה, קבר יונה מסומן בצפורי (Sephorum).
עמ' 160, שורה 4 מלמטה, 28 במאי.
קתדרה 58, עמ' 92, בכתובית, רות-ג'ולייטה לבית בוליאטי.
קתדרה 59, עמ' 59, בכתובית, שכונת 'אהל משה'.
עמ' 97, יש מקום להזכיר מאמר נוסף: א' הכהן, 'האקליפטוס שקדם לעליה הראשונה', טבע וארץ, כח 2 (ינואר-פברואר 1986), עמ' 41-42.
עמ' 183, בכתובית, מתוך אלבום הנסיעות של א"א בדרכו לעבר-הירדן המזרחי, 'מצד זוהר' של ימינו.

תודתנו לדוד עמית מכפר עציון, יואב סימון מירושלים ונתנאל ליפשיץ מחיפה, על הארותיהם והערותיהם.